

ή στρατευμένη λογοτεχνία και ό Jean-Paul Sartre

της
Σάρας Μπενβενίστε

Καθηγήτριας αγγλικών
στη Σχολή Χιλ

... 'Αλλά μπορεί και να μὴν υπάρξουν ἄλλοι αἰῶνες μετὰ τὸν αἰῶνα μας. Μπορεῖ μιὰ βόμβα νὰ σβήσει ὅλα τὰ φῶτα. "Ὅλα νεκρά: τὰ μάτια, οἱ δικαστές, ὁ χρόνος. Νύχτα. "Ὁ δικαστήριο τῆς νύχτας, σὺ ποὺ ἀπῆρχες, ποὺ θὰ ὑπάρχεις, ποὺ ὑπάρχεις, ὑπῆρξαί! Ὑπῆρξαί! Ἐγὼ ὁ Φράντς φὸν Γκρέλαχ, ἐδῶ σ'αὐτὸ τὸ δωμάτιο, σίμωτα τὸν αἰῶνα στοὺς ὄμους μου καὶ εἶπα: θὰ πάω τὴν εὐθύνη. Γιὰ σήμερα καὶ γιὰ πάντα. "Ἐ, τί λές;'¹

Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ λογοτεχνία ἔχει διπλὴ φύση, εἶναι δηλαδὴ κλάδος τῶν καλῶν τεχνῶν ἀλλὰ καὶ ὄργανο κοινωνικῆς ἐπιρροῆς, ἀποτελεῖ κοινοτυπία. Γίνεται ὁμως ἀμέσως ἀντιληπτό στὸ μελετητὴ τῶν λογοτεχνικῶν ρευμάτων ὅτι οἱ διάφοροι ἱστορικοὶ καὶ πολιτιστικοὶ παράγοντες κάνουν κάθε φορὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη μορφή τῆς λογοτεχνίας, καὶ ἔτσι διαμορφώνονται οἱ διάφορες σχολές καὶ διατυπώνονται ποικίλες λογοτεχνικὲς θεωρίες.

Ἡ θεωρία τῆς στρατευμένης λογοτεχνίας δὲν ἀποτελεῖ εὕρημα τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ στρατευμένη λογοτεχνία ἔχει ἐμφανιστῆ κάτω ἀπὸ διάφορες μορφές στὸ παρελθόν. Εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὰ ἱστορικά καὶ κοινωνικά γεγονότα ποὺ ἐξαναγκάζουν τὸ συγγραφεὴ νὰ πάρῃ μιὰ καθορισμένη θέση καὶ νὰ ἐνεργήσῃ σὰν συνειδητὸ καὶ ὑπεύθυνο μέλος τῆς κοινωνίας. Ἡ στράτευση στὴ λογοτεχνία ἔγινε πάλι ἐπικαιρὴ μὲ τὸ Σάρτρ καὶ τὴν Ὑπαρξιστικὴ Ὁμάδα στὴ Γαλλία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, καὶ εἶναι ὡς σήμερα. Ἡ λογοτεχνία ποὺ ὀρίζεται ὡς «δημιουργικὴ ἐπικοινωνία» ἐκφράζει τὴν ἁρμονικὴ συνύπαρξη τοῦ αἰσθητικοῦ μὲ τὸ κοινωνικὸ στοιχεῖο τῆς λογοτεχνίας, γιατί καὶ μὲ τὸν ὄρο «δημιουργικὴ» ὑπονοεῖται ἡ λειτουργικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ συγγραφεὰ μέσα στὴν κοινωνία.²

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐπιχειρεῖται ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τῆς στρατευμένης λογοτεχνίας μέσα στὴ φιλοσοφικὴ καὶ λογοτεχνικὴ σκέψη τοῦ Σάρτρ.

Ὁ Σάρτρ πρωτοεμφανίστηκε στὴ λογοτεχνία πρὶν ἀπὸ τὸ Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μὲ τὴν ἐκδόση τῆς νουβέλλας τοῦ *Ναυτία*, τὸ 1938. Στὸ βιβλίο του αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε ἡ σαφὴς πολιτικὴ τοποθέτηση, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προδικάσῃ τὴν πορεία τῆς μελλοντικῆς του λογοτεχνικῆς ἐκφρασης. Ἀλλὰ ἡ κράτησή του σ' ἓνα γερμανικὸ στρατόπεδο συγκεντρώσεως κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου τὸν ἀποτράβηξε ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του ἀπομόνωση καὶ συνετέλεσε στὸ νὰ συνειδητοποιηθῇ κοινωνικά καὶ σὰν συγγραφεὰς καὶ σὰν ἀνθρώπινο

1. Jean Paul Sartre, *Ἡ πόση ποὺ σέβεται... Νεκροὶ χωρὶς τάφο. Οἱ φιλομισμένοι τῆς Ἀλιόνα*. Μετάφραση Ἑλένης Γεργογιάννη, Ἐκδόσεις Π.Ε. τῆς Πορείας, Ἀθήνα 1964, σελ. 331.

2. Eugene Francis Kaelin, *An Existentialist Aesthetic: the Theories of Sartre and Merleau Ponty* (Madison, 1966), σελ. 98.

δν. Κατάλαβε ότι δεν ήταν δυνατό να ιδιωτεύει κανείς ειρηνικά στο περιθώριο των πολιτικών γεγονότων, γιατί, σαν το Gros Louis στην *Αναστολή*, ήταν αναγκασμένος να αντιληφθεί ότι ακόμα και αν ο ιδιώτης άγνοει και αδιαφορεί για την πολιτική, εκείνη δεν τον άγνοει. Στη γερμανική κατοχή, όταν ο βασιανισμός βγήκε από τα σκονισμένα βιβλία του Μεσαίωνα και της Ίερης Ξεξέτασης για να γίνει ένα καθημερινό γεγονός, ο λογοτέχνης είδε ότι το Κακό δεν ήταν μια ήθικη άφηρημένη έννοια, αλλά κάτι συγκεκριμένο, που έπρεπε να αντιμετωπιστεί και να καταπολεμηθεί. Ήταν βαρύ το τίμημα που πλήρωσε ο Σάρτρ και η γενιά του για να μάθουν πώς δεν έμενε πια χρόνος για να έντυφθούν στα αισθητικά προβλήματα και να ανυψώσουν την ιδιωτική τους λύτρωση ο καθένας μέσα από την τέχνη, όταν η εποχή τους άμφισβητούσε σοβαρά το νόημα του ίδιου του άνθρωπισμού.¹

«Η ίδια η σκληρότητα, η όμορπτα του εχθρού μας μας έσπρωχνε στα άκρα της μοίρας μας, υποχρεώνοντάς μας να θέσουμε στον έαυτό μας ερωτήματα, που συνήθως αποφεύγουμε τον κειρό της Ειρήνης.»²

Ενώ ζούσε στο στρατόπεδο συγκεντρώσεως, και επειδή αισθανόταν την ανάγκη να έκφραση την άγωνία του και να ξυπνήσει το πνεύμα της αντίστασης στους συντρόφους του, έγραψε και ανέβασε ένα συμβολικό θεατρικό έργο. Αυτό τον τρόπο διάλεξε για να μιλήσει κατ' εθελεαν σ' ένα κοινό με το οποίο μοιραζόταν τις ίδιες συνθήκες ζωής, τά ίδια συναισθήματα, την ίδια έλπιδα.³ Η αντίληψη της ανθρώπινης αλληλεγγύης μέσα στον πόνο ξύπνησε στο Σάρτρ το αισθημα της εθύνης και την ανάγκη για κοινωνική τοποθέτηση. Η κοινωνία ήταν άσθενής. Ο ίδιος ήταν συγγραφέας. Ο μόνος τρόπος με τον οποίο μπορούσε να επιδράσει στην κοινωνία ήταν το γράψιμο του.⁴ Όταν ελευθερώθηκε, έγινε μέλος της Αντίστασης και άρχισε να γράφει σε παράνομες εκδόσεις. Στο τέλος του πολέμου ήταν πιά σε θέση να διατυπώσει την πίστη του στην αναγκαιότητα μιας στρατευμένης λογοτεχνίας. Έφ' όσον οι κοινωνικοί θεσμοί αποτελούσαν χειροπέδη για την άτομική ελευθερία και την άτομική έκφραση, όφειλε ο καθένας να τους καταργήσει και όχι άπλως να αδιαφορή για αυτούς. Ώφειλε να ένταχθί, να τοπο-

οθετηθί στην ιστορία και να πάρη μια συγκεκριμένη θέση άπέναντι σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Ο υπαρξισμός ήταν ή θεωρητική έκφραση αυτής του της έμπειρίας. Σε γενικές γραμμές ή θεωρία βασιζόταν στην άρχη ότι υπάρχουν δύο είδη υπάρξεως: το δν καθ' έαυτό, το όποιο έχει ήδη γίνει δτι θά είναι πάντα, και το δν δι' έαυτό, το όποιο είναι ένα διαρκές γίνεσθαι σε κάτι άλλο. Το πρώτο περιγράφει την ύπαρξη ενός πράγματος, ενώ το δεύτερο περιγράφει την ύπαρξη της ανθρώπινης συνειδητοποίησης. Ο άνθρωπος βρίσκεται διαρκώς έν καταστάσει αλλά αυτή ή κατάσταση είναι αδιάφορη ως τή στιγμή που ή ανθρώπινη ελευθερία της δίνει ένα νόημα παίρνοντας κάποια θέση άπέναντί της και μ' αυτό τον τρόπο διαλέγοντάς την.⁵ Τά ανθρώπινα δντα πρέπει να άρνηθουν να υπάρχουν σαν δντα καθ' έαυτά. Πρέπει να ξεπεράσουν την ύπαρξη τους σαν πράγματα, να ελευθερωθουν και να αποκτήσουν συνειδηση της ελευθερίας επιλογής που διαθέτουν μέσα από τή δράση. Ο Σάρτρ όρίζει την ελευθερία με μεγάλη προσοχή, γιατί αντίλαμβάνεται πόσα προβλήματα μπορεί να προκληθουν από μια επιπόλαιη έρμηνεια της θεωρίας του. Η ελευθερία είναι ένα καθημερινό γεγονός, και δεν πρέπει να τή θεωρήσουμε μεταφυσική δύναμη της ανθρώπινης φύσης. Δεν πρέπει όμως από το άλλο μέρος να καταργήσουμε την ήθικη έννοια της ελευθερίας και να την ταυτίσουμε με την άσυδοσία ούτε να νομίσουμε ότι άποτελεί ένα ιδιωτικό καταφύγιο, που μπορεί ο καθένας να κουβαλά μαζί του ακόμα και όταν είναι άλυσοδεμένος.

«Δεν γίνεται να κάνω σκοπό μου την ελευθερία μου παρά μόνο αν κάνω και την ελευθερία των άλλων σκοπό μου.»⁶

Μόλις το άτομο αντιληφθί την ελευθερία του, γίνεται υπεύθυνο για τή χρήση που θά κάνει αυτής της ελευθερίας. Μιά τυχόν άρνησή του να κάνει χρήση της ελευθερίας του άποτελεί και αυτή μία τοποθέτηση, έστω και άρνητική. Είναι μια πράξη «κακής πίστσεως». (Ο Μ. Adereth μεταφράζει τον όρο αυτό με τή λέξη «αυτοξεπάτηση», δηλαδή μία προσπάθεια του ατόμου να «πίσει έξεπατώντας τον έαυτό του») ότι δεν είναι ελεύθερο.)

Άλλά αυτό είναι το σημείο στο όποιο ο συγγραφέας πρέπει να επέμβη και να εξαναγκάσει τους ανθρώπους να τοποθετηθουν.

«Με έννοχλει να βλέπω τους ανθρώπους βολεμένους, όταν θάπρεπε να είναι έξεβολεμένοι.»⁷

1. Victor Brombert, «Sartre and the Drama of Ensnalement», in *Ideas in the Drama: Selected Papers from the English Institute*, Ed. John Gassner (New York, 1964), σελ. 160.

2. Jean Paul Sartre, *Καταστάσεις*. Δοκίμια πολιτικού και αισθητικού στοχασμού. Μετάφρ. Κ. Σταματίου, Έκδ. Ι. Δ. Αρσενίδη, Αθήνα, σελ. 18.

3. Dorothy Maccall, *The Theatre of Jean Paul Sartre* (New York, 1971), σελ. 2.

4. Richard Palmer Blackmuir, *Language as Gesture: Essays in Poetry* (London, 1954), σελ. 408.

5. Jean Paul Sartre, *Situations II* (Paris, 1948), σελ. 27.

6. Jean Paul Sartre, *The Flies*. Stuart Gilbert, Trans. (London, 1952).

7. Bernard Shaw, *Prefaces: Man and Superman* (London, 1934), σελ. 150.

‘Ο ύπαρξιστής συγγραφέας έχει μιὰ συγκεκριμένη αποστολή. Πρέπει νὰ βοηθήσει τοὺς συνανθρώπους του νὰ συνειδητοποιήσουν τὴ δύναμη ποὺ διαθέτουν γιὰ δράση καὶ νὰ ξεπεράσουν τὶς καταστάσεις ἀντιμετωπίζοντάς τες. Πρέπει νὰ καταλάβουν οἱ ἄνθρωποι ὅτι εἶναι στὸ χέρι τους νὰ ἐφεύρουν τὴ δικὴ τους διέξοδο σὲ κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση. ‘Ο πεζογράφος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ διάλεξε ἕναν ὀρισμένο τρόπο δευτερευουσας δράσης, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε: δράση μέσω τῆς ἀποκάλυψης.¹ Ἐχει ἀναλάβει νὰ φανερώσει τὸ ἄτομο στὸν ἑαυτὸ του καὶ στοὺς ἄλλους μὲ σκοπὸ νὰ τὸ ἀλλάξει. Οἱ ἀδικίες ἐμφανίζονται στὸ ἔργο του μόνο γιὰ νὰ κατασταλοῦν. ‘Ο ἄνθρωπος θὰ καταλάβῃ τὴ δυστυχία του μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ αἰσθανθῇ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν ἐπανορθῶσι. Αὐτὸ ἔννοεῖ ὁ Σάρτρ, ὅταν ὀρίξῃ τὸ γράψιμο ὡς δραστηριότητα ποὺ «φανερώνει τὸν κόσμον καὶ τὸν προσφέρει σὰν ἄσκηση μεγαλοφυΐας στὸν ἀναγνώστη».²

‘Ο συγγραφέας, ὅπως τὸν θέλει ὁ Σάρτρ, πρέπει νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ ἐρημητήριό του καὶ νὰ ριχθῇ στὸν κόσμο ἀνάμεσα στοὺς ἄνθρώπους. Πρέπει νὰ ἀνακατωθῇ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, νὰ μοιραστῇ τὰ προβλήματα τους, καὶ τότε σὰν ἀνταπόδοση τὰ ἔργα του θὰ μποροῦν νὰ βοηθήσουν τοὺς συνανθρώπους του νὰ κατανοήσουν τὴ φύση τους.³

Ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ διαλεκτικὴ σχέση, ἕνας ζωντανὸς δεσμὸς ἀνάμεσα στὸ συγγραφέα καὶ τὸ κοινὸ τοῦ «Στρατευμένου μαζί μὲ τοὺς ἀναγνώστες του μέσω στὴν ἴδια περιπέτεια καὶ τοποθετημένους ὅπως αὐτοὶ μέσω σὲ μιὰ κοινότητα χωρὶς ρουζέ, ὁ συγγραφέας, μιλώντας γι’ αὐτοὺς, θὰ μιλά γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ μιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του θὰ μιλά γι’ αὐτοὺς».⁴ Ὄντας πραγματικὰ τοποθετημένος, συμμετέχει στὴ συλλογικὴ δράση κατὰ τῆς ἀδικίας. Υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη τὸν λιγώτερο εὐνοημένον ἀτόμων τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ἀναγκάζει τὸν κόσμο νὰ γίνῃ μάρτυρας τῶν ἀδικιῶν, θύματα τῶν ὁποίων εἶναι αὐτὰ τὰ ἄτομα, καὶ νὰ δράσῃ μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἀλλάξῃ τὴν κοινωνία.

‘Ο ὑπαρξιστὴς συγγραφέας ἔχει μιὰ ἔντονη αἴσθηση τοῦ παρόντος. Ἡ ἔνταξί του ὀρίζεται ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀληθινὴ φύση τῆς τέχνης του εἶναι νὰ συγκεκριθῶσι τὴν προσοχή του στὶς συγκεκριμένες καὶ σύγχρονες μορφές τῆς πραγματικότητας, καὶ νὰ προσφέρῃ στὴν κοινωνία ἕναν ἀληθινὸ καθρέφτη τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, τῶν συγκρούσεων

καὶ τῶν προβλημάτων τῆς. Ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἐποχὴ του καὶ ἔχει πλήρη εὐθύνη γι’ αὐτήν.

«Γιὰ μᾶς, πράγματι, ὁ συγγραφέας δὲν εἶναι οὔτε Ἑστίαδα, οὔτε Ἀριελα: εἶναι μέσα στὸ κόλπο, ὅτι καὶ νὰ κάνει, εἶναι σημαδεμένος, ἐκτίθεται ἀκόμα καὶ ἂν ἀποτραβηχθεῖ ὅσο γίνεται πὸ μακριά.»⁵

Βρίσκει τὰ καθήκοντά του μέσα στοὺς καθημερινούς ἄγῶνες τῆς ἀνθρωπότητας. Πρέπει νὰ ἐπέμβῃ στὴ δημόσια ζωὴ, νὰ διαμαρτυρηθῇ γιὰ μιὰ ἄδικη καταδίκη ἢ ἀπόφαση, νὰ ζητήσῃ τὴν ἀναθεώρηση μιᾶς δίκης. Τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο βρίσκεται στοὺς δρόμους, στὰ πανηγύρια, στὶς ἀγορές, στὰ δικαστήρια καὶ στὸ σήμερα.

«Ἐτεῖ διαλέγοντας τὴν ἰδιουπία τῆς ἐποχῆς μας, φτάνουμε τελικὰ στὸ αἰώνιο καὶ, ἀκριβῶς, ἡ προσπάθειά μας σὰν συγγραφέων εἶναι νὰ δεῖξουμε τὶς ἀξίες τῆς αἰωνιότητας ποὺ διακυβεύονται σ’ αὐτές τὶς κοινωνικὲς ἢ πολιτικὲς συζητήσεις καὶ διαμάχες.»⁶

‘Ο συγγραφέας πρέπει νὰ συλλάβῃ τὴν ἐπείγουσα φύση τῶν προβλημάτων τοῦ καιροῦ του γιὰ νὰ μπόρῃ νὰ δημιουργήσῃ καλλιτεχνικὰ. Αὐτὸ ποὺ ὁ Σάρτρ προσπαθεῖ νὰ τονίσῃ εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς στιγμῆς, τοῦ ἀτόμου μέσω στὴ στιγμή, καὶ οἱ ὅλες οἱ στιγμὲς ἀπέχουν τὸ ἴδιο ποὺ τὴν αἰωνιότητα.⁷ Οἱ αἰώνιες ἀπορίες φανερώνονται στὸν ἄνθρωπο μὲ συγκεκριμένα χρονικὰ σχήματα. Μόνο ἡ συνειδητὴ καὶ παθιασμένη τοποθέτησι στὴ ζωὴ τῆς δίνει νόημα.

«Ἐκεῖνος ποὺ γράφει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὴν ἐποχὴ του εἶναι ὁ μόνος συγγραφέας ποὺ γράφει γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἐποχές.»⁸

Ἡ σωτηρία ἐπιτελεῖται ἐπὶ γῆς, ἀνήκει στὸν οἰκουμενικὸ ἄνθρωπο καὶ διενεργεῖται διὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ τέχνη εἶναι διανόηση πάνω στὴ ζωὴ καὶ ὄχι πάνω στὸ θάνατο. Ὁμως ἡ τιμιότητα καὶ ἡ συνείδηση τῆς κοινωνικῆς του εὐθύνης ἐξαναγκάζει τὸν ὑπαρξιστὴ συγγραφέα νὰ παραδεχθῇ ὅτι εἶναι δυνατό νὰ δρᾷ μὲ λανθασμένο τρόπο. «Ἀλλὰ ἀφοῦ γιὰ μᾶς τὸ γράψιμο εἶναι ἕνα ἔγχειρημα, ἀφοῦ οἱ συγγραφεῖς εἶναι ζωντανοὶ προτοῦ πεθάνουν, ἀφοῦ σκεπτόμαστε πὸς πρέπει νὰ ἐπιδιώκουμε τὸν ὀρθὸ λόγον στὰ βιβλία μας καὶ ἂν ἀκόμα οἱ αἰῶνες μᾶς διαψεῦσουν ἐκ τῶν ὑστέρων, αὐτὸ δὲν εἶναι λόγος γιὰ νὰ μᾶς δώσουν ἄδικο ἐκ τῶν προτέρων.»⁹ ‘Ο συγγραφέας μάταια θὰ προσπαθῇ νὰ γίνῃ ἱστορικὸς τοῦ ἑαυτοῦ του. ‘Ο ἴδιος

1. Jean Paul Sartre, *Τί εἶναι ἡ λογοτεχνία*. Μετάφρ. Μαρίας Ἀθανασίου, Ἐκδόσεις 70, Ἀθ., 1971, σελ. 32.

2. *Ibid.*, σελ. 65.

3. Maxwell Adereth, *Commitment in Modern French Literature: A Brief Study of «Literature Engagée» in the Works of Péguy, Aragon and Sartre* (London, 1967), σελ. 118.

4. Jean Paul Sartre, *Τί εἶναι ἡ λογοτεχνία*, σελ. 196.

5. Jean Paul Sartre, *Καταστάσεις*, σελ. 216.

6. *Ibid.*, σελ. 221.

7. Iris Murdoch, *Sartre, Romantic Rationalist* (London, 1955), σελ. 81.

8. Bernard Shaw, *Prefaces: The Sanity of Art*, σελ. 764.

9. Jean Paul Sartre, *Τί εἶναι ἡ λογοτεχνία*, σελ. 47.

ὁ ἱστορικός δὲν παύει νὰ εἶναι ἓνα ἱστορικό πρόσωπο. Εἶναι ἀρκετό ἂν ὁ καθένας κἀνὴ τῆ δικῆ του ἱστορία κάθε μέρα, διαλογόμενος ἀπὸ ὅλες τὶς δυνατώτερες ἐκεῖνῃ πού τὴν κάθε στιγμὴ τοῦ φαίνεται ἡ καλύτερη. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ βρῆσκειται κανεὶς καὶ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του ταυτόχρονα. Ὡστόσο, ὁ Σάρτρ ἔχει συνείδηση ὅτι ἡ στράτευση στὴ λογοτεχνία δὲν ἔπρεπε νὰ μᾶς κἀνὴ νὰ ξεχνᾶμε τὴ λογοτεχνία ὡς λογοτεχνία. Ἀντίθετα, μόνο ἡ αἰσθητικὴ γοητεία ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου τὸ διατηρεῖ, ὅταν πιά ἡ κοινωνικὴ του λειτουργικότητα ἔχη χάσει τὴν ἐπικαιρότητα καὶ τὴ σχετικότητά της. Ἄλλωστε, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Μπέρναρντ Σὼ:

«Αὐτὸς πού δὲν ἔχει τίποτα νὰ πῆ, δὲν ἔχει καὶ ὄφρα καὶ δὲν γίνεταί νὰ ἔχη. Αὐτὸς ὅμως πού ἔχει κάτι νὰ πῆ, θὰ φτῆσει ὡς ἐκεῖ πού τὸ βάρος τῆς πεποιθήσεώς του θὰ τὸν παρασύρη.»¹

Ἔτσι ἡ στράτευση ἐμφανίζεται σὰν μιὰ ἀνανέωση τῆς λογοτεχνίας μὲ μετάγγιση νέου αἵματος. Ὁ νεωτερισμὸς τῶν προβλημάτων μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ στρατευμένη λογοτεχνία εἰσάγει νέες τεχνολογίες. Στὴ *Ναυτία*, παραδείγματος χάριν, ὁ Roquentin ἀφηγεῖται τὶς καθημερινές του ἐμπειρίες στὸν ἐνεστώτα, προσπαθώντας ἔτσι νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀσημαντότητα τῆς περιπέτειας καὶ τῆς ζωῆς τῆ στιγμὴ πού τὸ άτομο τῆ ζῆ καὶ ὄχι δταν ἔχη γίνεῖ πιά μιὰ ἱστορία, πού τὴ διηγεῖται μὲ τὴν προοπτικὴ πού δημιουργεῖ ἡ πάροδος τοῦ χρόνου.

Ἐξ μιὰ κριτικῆ ἐκτίμηση τοῦ *Σέρον* τοῦ Καμῦ, ὁ Σάρτρ ἐπισημαίνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ θέμα ἐπιρραβεῖ τὸ συγγραφέα στὴν ἐπιλόγῃ τεχνικῆς. Παραδείγματος χάριν, ὅλες οἱ προτάσεις τοῦ βιβλίου τοῦ Καμῦ εἶναι ἰσότιμες, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὅλες οἱ ἐμπειρίες τοῦ παράλογου ἀνθρώπου εἶναι ἰσοβαρεῖς. Ἡ κατάργηση τοῦ διαλόγου καὶ ἡ ἀπόδοσή του σὲ πλάγιό λόγο ὑποδηλώνει τὴν προσαρμογὴ τῆς τεχνολογίας στὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου. Ὁ Καμῦ διάλεξε, ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ὄργανα πού εἶχε στὴ διάθεσή του, ἐκεῖνο πού φαινόταν τὸ πιὸ προσαρμοσμένο καὶ κατάλληλο γιὰ τὸ σκοπό του: τὴν «ἀμερικάνικη τεχνικὴ», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Σάρτρ, καὶ τὴν ὁποία πιθανὸν δὲν θὰ ἔναχαρησιμοποιούσε στὰ μελλοντικά του ἔργα.

Ἡ ἐπιλόγῃ θέματος ἀπὸ τὸ συγγραφέα καθορίζει τὸ κοινὸ του, καί, ἀντίστοιχα, ἡ ἐπιλόγῃ τοῦ κοινοῦ τὸ ὁποῖο θέλει νὰ ἀγγίξῃ ὁ συγγραφέας θὰ καθορίσῃ τὴν ἐπιλόγῃ τοῦ θέματος του. Ὁ Σάρτρ θέλει νὰ μιλήσῃ στὸ πλατύτερο δυνατό κοινὸ, καὶ γι' αὐτὸ ἀντιμετωπίζει δυσκολία στὸ νὰ κἀνὴ ἐκείνους «πού στεροφῶνται χρόνον ἢ παιδείας ἢ πού δὲν βλέπουν τὴν ἀνάγκη, νὰ τὸν προσέξουν».² Αὐτὸ δὲν

πρέπει νὰ ἀποβαρύνῃ τὸ συγγραφέα καὶ νὰ τὸν κἀνὴ νὰ ἀποσυρθεῖ καὶ πάλι στὸ ἐρημητήριό του. Ὁ συγγραφέας δὲν πρέπει νὰ σκεφθεῖ ἢ νὰ προσποιηθεῖ ὅτι εἶναι ὑπεράνω τῆς ἐποχῆς του καὶ νὰ ζητήσῃ καταφυγίον στὴ φιλοσοφία τῆς Τέχνης γιὰ τὴν Τέχνη.

Αὐτὴ τῆ θεωρία τὴν πρεσβεύει μιὰ μικρὴ ἀριστοκρατία ἀπὸ «ἐστῆτ» ἀφιερωμένη σὲ μιὰ περιορισμένη σφαῖρα καλλιτεχνικῶν ἐνδιαφερόντων, πού ἔχουν τὴν τάση νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ ἀπομακρύνονται ἀπ' αὐτὴν. Τότε ὁ συγγραφέας καὶ τὸ περιορισμένο του κοινὸ βγαίνουν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνάγει μοῖρα τους καὶ τὴ χρονικότητά τους, μεταμορφώνονται σὲ ἀλαζονικούς παρατηρητὲς τῆς ἀνθρωπότητας καὶ νοιώθουν περιφρόνηση γιὰ τὴ «μικρία καὶ τὴ μικρότητα» τῆς. Αὐτὴ ἡ ἔλιτ τῶν ἐξευγενισμένων «bellettrists», πού δημιουργοῦν ἀξίες καὶ ἔργα σὰν «βούλες τοῦ πάπα», ἀντὶ νὰ ὑψώσουν τὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας, ἀυξάνουν τὸ βαθμὸ τῆς ἄγνοιας καὶ τῆς πνευματικῆς τῆς πενιχρότητας. Ὁ συγγραφέας πρέπει νὰ ἔχη στὸ νοῦ του ὅτι δὲν θὰ ξεπεράσῃ τὴν ἐποχὴ του «ξεφεύγοντας ἀπ' αὐτὴν, ἀλλὰ μόνο ἀφοῦ τὴν ἀδράξῃ μὲ σκοπὸ νὰ τὴν ἀλλάξῃ», καὶ ὅτι γράφει γιὰ ὅλους καὶ μὲ ὅλους, ἐφ' ὅσον τὸ πρόβλημα πού προσπαθεῖ νὰ ἐπιλύσῃ χρησιμοποιοῦντας τὴν ἱκανότητά του εἶναι πρόβλημα ὅλων.

Ἀπὸ ἐκεῖ προκύπτει τὸ δίλημμα πού ἀντιμετωπίζουν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς, καὶ κυρίως οἱ ὑπερτίστες: Θὰ προτιμοῦσαν νὰ ἔχουν γιὰ κοινὸ μιὰ μᾶζα ἀπὸ ἀμόρφωτους ἢ ἓνα μορφωμένο ἀστέ; Ὁ Σάρτρ βρῆσκει τὴ λύση του στὴ δημιουργία ἐνὸς μεσολαβητῆ ἀνάμεσα στὸν ἀναγνώστη καὶ τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο: τὸν ὑπερτίστη κριτικὸ. Ἡ λειτουργία τοῦ τελευταίου περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα στάδια: πρέπει νὰ ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορικότητά του, νὰ μελετήσῃ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τοῦ συγγραφέα τοῦ ὁποῖο τὸ ἔργο κρίνει, ἢ τουλάχιστον τὰ ἱστορικὰ δεδομένα πού ὑπεισχύρουνται στὴ δομὴ τοῦ φανταστικοῦ ἀντικειμένου.³ Πρέπει νὰ ἀναλύσῃ τὴν ὄψη καὶ τὴ δομὴ τοῦ ἔργου ἔτσι, ὥστε νὰ φανερώσῃ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἔργο ἀποκαλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τοῦ κόσμου, τῆς κοινωνίας ἢ τῆς συνείδησης. Αὐτὴ τὴν τακτικὴ ἀκολουθεῖ ὁ Roquentin στὴ *Ναυτία*, στὴ μελέτη πού κἀνει πάνω στὴ ζωὴ τοῦ μαρκησίου De Rolleston. Ἀποσύρεται λοιπὸν σὲ μιὰ μικρὴ ἐπαρχιακὴ πόλη καὶ φυτοζωεῖ στὸ περιθώριο τῆς ζωῆς, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ δανείσῃ ὑπαρξὴ στὸν Rolleston καὶ νὰ διεκδύσῃ στὴν ἀληθινὴ του προσωπικότητα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ λαϊκὴ εἰσαισθησία δημιουργεῖ τὰ σχήματά της σ' ὅλες τὶς τέχνες, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὴ δημιουργία ἐνὸς μεγάλου χόσματος ἀνάμεσα στὴν «πόπ» καὶ στὴν παραδοσιακὴ κουλτούρα. Εἶναι μήπως ἡ κουλτούρα «πόπ» τὸ

1. Bernard Shaw, *Prefaces: Man and Superman*, σελ. 165.
2. Blackmuir, *Language as Gesture*, σελ. 401.

3. Kaelin, *An Existentialist Aesthetic*, σελ. 119.

τίμημα πού πρέπει νά πληρώσουμε γιά τή δημοκρατία; Καί εἶναι ἄραγε τὸ μόνο εἶδος κοουλτοῦρας πού μπορεῖ κανεὶς νά περιμένει ἀπὸ τὶς πλατειῆς μάζες; Ἡ ὥς ποῦ ποῖο σημεῖο πρέπει νά διαστρεβλωθοῦν καὶ νά ἐκλαϊκευτοῦν τὰ λογοτεχνικά ἔργα γιὰ νά ἀγγίξουν καὶ ἐπιηρεάσουν ἓνα πλατύερο κοινὸ; Ὁ Σάρτρ προτείνει τὴν ἐκπαίδευση τοῦ κοινοῦ καὶ τὴν διαμόρφωση τῆς αἰσθητικῆς, μεταφορικῆς καὶ ἠθικῆς του κρίσης μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ ὑπαρξιστῆ κριτικοῦ καὶ τῶν ἔργων τῶν ὑπαρξιστῶν. Ἐντὶ νά χαμηλώσῃ τὸ ἐπίπεδὸ του ὁ συγγραφέας πρέπει νά κἀνῃ τὸ κοινὸ τὸ νὰ ἀντιληφθῇ τὶς ἀνάγκες του καὶ νὰ τὸ διαπλάσῃ ἔτσι, πὸ νὰ νοιώσῃ τὴν ἀνάγκη νὰ διαβάσῃ.

Ἄλλὰ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, ὁ συγγραφέας φτάνει στὸ πρόβλημα πὸ παρουσιάζει ἢ ἐπιλογή τοῦ τί εἶναι διδακτικὸ καὶ τί βλαβερὸ γιά τὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῶν μαζῶν. Καὶ ὅταν μεσολαβήσῃ τὸ Κράτος ἐπιβάλλοντας στὸ συγγραφέα τὴν κλίμακα τῶν θεμάτων του καὶ περιορίζοντας τὴν ἐλευθερία του μὲ τὴν λογοκρισία, ἢ λογοτεχνία ἐκφυλίζεται καὶ γίνεται προπαγάνδα καὶ στείρα ἐκφραση. Ἦδη στὸν Πλάτωνα, ὁ ποιητὴς ἔπρεπε νά πεισθῇ καί, ἂν δὲν ἔφτανε ἢ πειθῶ, νά ἀναγκασθῇ νά περιγράψῃ μὲ τοὺς ρυθμοὺς του τὶς κινήσεις καὶ μὲ τὶς ἁρμονίες του τοὺς σκοποὺς ἀνθρώπων ἐγκρατῶν, γενναίων καὶ καλῶν καθ' ὅλα, καὶ ἔτσι νά συνθέσῃ ποιήματα σωστά. Αὐτὴ ἢ ἀνάμειξη τῆς πολιτείας στὴ λογοτεχνικὴ ἐκφραση τοῦ συγγραφέα δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Zhdanov: «Ἡ ἀλήθεια πρέπει νά ἐνωθῇ μὲ τὸν ἱστορικὸ καὶ συγκεκριμένον χαρακτήρα τῆς ἀναπαράστασης μὲ σκοπὸ τὴν ἰδεολογικὴν διαμόρφωση καὶ ἐκπαίδευση τῶν ἐργατῶν σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Σοσιαλισμοῦ.»¹

Ἔτσι ἢ τέχνη ὑποβιβάζεται στὴ μαζικὴ παραγωγή «θετικῶν ἡρώων». Τὸ ἔργο τέχνης, ἀντὶ νά εἶναι αὐτοσκοπὸς, γίνεται μέσο γιά τὴ διάδοση πολιτικῶν ἰδεολογιῶν, καὶ οἱ συγγραφεῖς, ἀντὶ νά καλλιεργοῦν τὴν ἀτομικὴ κρίση στὶς μάζες, ἀναγκάζονται νὰ τοὺς προσφέρουν πνευματικὴ τροφὴ πὸ ἄρμόζει μόνο σὲ παιδιὰ ἢ σὲ πνευματικὰ καθυστερημένους. Ἄλλὰ αὐτὴ ἢ ἀ ριγοῖ λογοκρισία ἐν ὀνόματι τῆς κοινωνίας μὲ σκοπὸ νά γίνῃ ἐλεγχος στὴ συμπεριφορὰ τῆς δὲν γίνονται νὰ μὴν προκαλέσῃ τὴν ἐντονη ἀντίδραση τοῦ Σάρτρ. Στὸν *Καλλιτέχνη καὶ τῆ Συνειδήσῃ του* γράφει πὸς οἱ κομμουνιστὰι μουσικοῖ, πὸ ὑπόγραψαν τὸ Μανιφέστο τῆς Πράγας, θέλουν ὁ καλλιτέχνης νὰ περιοριστῇ ὥστε νά εἶναι ἓνα ἀντικείμενον τῆς κοινωνίας καὶ νὰ ὀμνῇ τὸ σοβιετικὸ κόσμον, ὅπως ὁ Χάνδν ὀμνοῦσε τὴ θεοῖα Δημοουργία. Ὁ Σάρτρ γράφει πὸς ζητοῦν τοῦ καλλιτέχνη ἄπλως νά ἀντιγράψῃ τὴν πραγματικότητα χωρὶς νὰ τὴν ξεπερνᾷ ἐρευνώντας νέα πεδία, ἀλλὰ νὰ στήνῃ ἓνα παράδειγμα πρὸς μίμησιν

στὸ κοινὸ τὸν, ἓνα παράδειγμα ὑποταγῆς στὸ κατεστημένο. Ἄλλὰ ἢ τέχνη δὲν γίνεται νὰ κρυσταλλωθῇ σὲ μιὰ σταθερὴ μορφὴ γιὰ νὰ τεθῇ στὴν ὑπηρεσία Ἐψηλῶν Ἰδεῶν. Ἡ λογοτεχνία εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἐκφραση τῆς ἐλευθερίας καὶ μιὰ ἐκκλήρη γιά ἐλευθερία.

«Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, καὶ ἂν ἀκόμα εἶναι συγγραφέας δοκιμῶν, λιβελλογράφος, σατιρικός ἢ μιστοριογράφος καὶ ἂν μιλεῖ μόνο γι' ἀτομικὰ τὸ πάθη ἢ καὶ ἂν ἐπιτίθεται ἐνάντια στὸ σύστημα διακυβερνήσεως, ὁ συγγραφέας, ἀνθρώπος ἐλευθερός, πὸ ἀπευθύνεται σ' ἐλευθεροὺς ἀνθρώπους, δὲν ἔχει παρὰ μόνο ἓνα θέμα, τὴν ἐλευθερία.»²

Ἡ στρατευμένη λογοτεχνία ἀπαιτεῖ μιὰν ἐκφραση πὸ βασίζεται στὴ διαγνῆ ἀντίληψη τῶν γεγονότων καὶ ὄχι στὴ διαστρέβλωση, ὀποιοδήποτε σκοπὸ καὶ ἂν ἐξυπηρετεῖ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς σκέψης περνᾷ στὴν περιοχὴ τῆς πράξης, κάθε θετικὴ πράξη εἶναι «βρώμικη» μὲ τὴν ἐννοία ὅτι ἐπιηρεάζεται ἀπὸ τὰ ἴδια νὰ σφάλματα πὸ ἔχει γιά στόχο νὰ θεραπεύσῃ.³ Ἄλλὰ ὡς ποῖο σημεῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ συγκρατηθῇ στὴ βρωμία; Βασικὴ ἀρχὴ τῆς στρατευμένης λογοτεχνίας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι κανένα ἔργο τέχνης δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγῃ τὴν τοποθέτησιν καὶ ὅτι τὸ βασικὸ πρόβλημα εἶναι νὰ παραμεινῇ κανεὶς ὅσο πὸ τίμιος μπορεῖ ἀποφασίζοντας σὲ ποῖο στρατόπεδον θὰ ταχθῇ. Καὶ ὁ Σάρτρ εὐθὺς μετὰ τὸν πόλεμον εἶχε ἐκφράσει τὴν πίστη του ὅτι τὸ περρωμένο τῆς λογοτεχνίας ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὸ περρωμένο τῆς ἐργαζόμενης τάξης καὶ ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ἦταν ἢ μόνη τῆς διέξοδος. Μόνον μὲ τὸν σοσιαλισμὸν θὰ γίνονταν ἢ ἀνθρωπότητα νὰ φτάσῃ σ' ἓνα ἐπίπεδο «ἀταξικῆς κοινωνίας», γιὰτὶ «μέσα σὲ μιὰ ἀταξικὴ κοινωνία πὸ ἢ ἐσωτερικῆς τῆς δομῆς θὰ ἦταν ἢ διαρκῆς ἐπανάσταση, ὁ συγγραφέας θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μεσολαβητῆς γιά ὄλους, καὶ ἢ ἀμφιβιβήτησῃ του θὰ μπορούσε νὰ προηγήται ἢ νὰ συνοδεύῃ τὶς ἀλλαγῆς πὸ γίνονταν.»⁴

Ὁ Σάρτρ προσπάθησε νὰ παραμεινῇ πιστὸς τὴν τοποθέτησῃ του στὸν Κομμουνισμὸν ὅσον καιρὸ τοῦ ἦταν δυνατό, ἀλλὰ ἢ ρωσικὴ εἰσβολὴ στὴν Οὐγγαρία τὸν ἔκανε νὰ «προβληματιστῇ». Ἔπρεπε ἢ νὰ δεχθῇ νὰ «βρωμίσῃ τὰ χέρια του καὶ τὴ συνείδησῃ του» σάν ἐλεύθερος συγγραφέας ἢ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Γαλλικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα. Ἡ τιμωρητὰ του καὶ τὸ ἐντονον αἰσθημα κοινωνικῆς εὐθύνης πὸ εἶχε τοῦ ἐπέβαλαν τὸ δεῦτερον.

Ἀπὸ τότε ἢ στάση του ἀπέναντι στοὺς κομμουνιστῆς ὑπῆρξε φιλικὴ ἀλλὰ κριτικὴ. Εἶναι ἀνεξάρτητος ἢ, ὅπως προτιμᾷ νὰ λῆ, εἶναι μᾶλλον ἓνας «νεκροθάφτης παρὰ ἓνας κομμουνιστικὸς λακέες».

2. Sartre, *Τὶ εἶναι ἢ λογοτεχνία*, σελ. 81.

3. Aderech, *Commitment in Modern French Literature*, σελ. 163.

4. Sartre, *Τὶ εἶναι ἢ λογοτεχνία*, σελ. 104.

1. Sartre, *The Artist and His Conscience*, σελ. 223.

Ὁ πρῶν συνεργάτης του στοὺς *Σύγχρονους Καιροὺς* Jacques Merleau Ponty τὸν ἀπεκάλεσε «μανδάρينو τῆς ἀριστερᾶς» καὶ κατέκρινε τὴ στάση του ὡς οὐτοπιστική.

«Τὸ συμπέρασμα τοῦ Σάρτρ δὲν εἶναι πιά ἡ καθαρὴ πράξι ἀλλὰ ἡ καθαρὴ πράξι θεωρημένη ἀπὸ κάποια ἀπόσταση, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ συμπάθεια.»¹

Σύμφωνα μὲ τὸν Merleau Ponty, «λογοτεχνία καὶ πολιτικὴ εἶναι δύο ξεχωρὲς δραστηριότητες, καὶ ὁποῖος κρίνει διαφορετικὰ πρέπει νὰ ζῆ σ' ἓνα κόσμον ὅπου τὰ πάντα εἶναι νόημα, καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ λογοτεχνία: μὲ ἄλλα λόγια πρέπει κανεὶς νὰ εἶναι συγγραφέας. Ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ πολιτικὴ εἶναι πραγματικὰ ἐνωμένες μεταξὺ τους καὶ μὲ τὰ ἰδιαιτέρα γεγονότα τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο, σὰν δύο ἀποκλίνουσες θεωρήσεις πάνω σὲ μιὰ μοναδικὴ συμβολικὴ ζωὴ ἢ ἱστορία.»²

Δὲν γίνεται νὰ συμπάσχη κανεὶς μ' ἓνα πολιτικὸν κόμμα καὶ νὰ μὴν ἐνταχθῆ σ' αὐτό. Ἄν ἡ συμπάθεια εἶναι μιὰ καθαρὰ πολιτικὴ πράξι, τότε δὲν εἶναι πράξι καθόλου.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἀκόμα ὁ Σάρτρ βρίσκεται στὴ δυσάρεστη θέση νὰ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ἀρνηθῆ τὴν ἐνταξὴ σ' ἓνα πολιτικὸν κόμμα. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ θέση του δὲν εἶναι οὔτε ὀλοτέλα συνεπῆς, οὔτε ἄνετη, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι εἶναι ἡ μόνη ποῦ τοῦ εἶναι ἀνοικτὴ γιὰ τὴν ὥρα. Στὶς *Λέξεις* δηλώνει τὴν ἀπόφασή του νὰ παραμείνῃ πιστὸς στὴ λογοτεχνία καὶ στὴν ἀνθρωπότητα «μέχρις ἐσχάτων».

«Γράφω, θὰ γράφω βιβλία χρειάζονται. Ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε σὲ κάτι χρησιμεύουν. Ἡ κουλτούρα δὲν σώζει τίποτα καὶ κανένα, δὲν δικαιώνει. Ὡστόσο, εἶναι ἓνα προϊόν τοῦ ἀνθρώπου: προβάλλεται πάνω της, ἀναγνωρίζει σ' αὐτὴν τὸν ἑαυτό του· μονάχα αὐτὸς ὁ κριτικὸς καθρέφτης τοῦ προσφέρει τὴν εἰκόνα του.»³

Καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ συμπληρώσουμε χρησιμοποιοῦντας τὰ λόγια του στὸ βιβλίο του *Τὶ εἶναι Λογοτεχνία*:

«Ὁ κόσμος μορεὶ νὰ τὰ βγάλῃ μιὰ χαρὰ πέρα χωρὶς τὴ λογοτεχνία. Ἀλλὰ θάταν ἀκόμα καλύτερα χωρὶς τὸν ἄνθρωπο.»⁴

1. Jacques Merleau Ponty, *Les Aventures de la Raison Dialectique* (Paris, 1955), σελ. 221.

2. *Ibid.*, σελ. 271.

3. Jean Paul Sartre, *Οἱ λέξεις*, Μετάφρ. Κ. Σταματίου, Ἐκδ. Ἰ. Δ. Ἀρσενίδου, Ἀθήνα 1965, σελ. 282.

4. Sartre, *Τὶ εἶναι ἡ λογοτεχνία*, σελ. 220.